

Onderwijs en onderzoek als intieme ontmoetingen

Briefwisselingen bij de podcast

Koen Wessels rondde in juni 2022 een proefschrift af over *de pedagogiek van de verstrengeling*. **Michiel Bos** schreef een masterscriptie over *wederkerigheid en onderwijsrituelen*. NIVOZ bracht hun werk eerder voor het voetlicht in artikelen.

- Koen Wessels en de pedagogiek van de verstrengeling: ['Het is altijd weer een persoonlijke opgave om met mensen onderwijs te maken.'](#)
- Ruimte geven aan onderwijsrituelen: ['Wederkerigheid zou tot de kern van het pedagogisch instrumentarium moeten behoren'](#)

Samen met NIVOZ-collega's **Leone de Voogd** en **Eveline Oostdijk**, was er op 2 december een vier-gesprek waarin met elkaar verschillende pedagogische thema's werden verkend. Leone en Eveline behoren tot de NIVOZ-pijler *Onderzoek & ontwikkeling*.

De podcast die je hier kunt beluisteren, was het resultaat van de dialoog. *Onderwijs en onderzoek als intieme ontmoetingen*, zo luidt de titel. Want, zoals in deze opname wordt aangegeven, borduren Leone, Eveline, Koen en Michiel voort op een gezamenlijke uitwisseling per brief.

Koen schreef een brief over hoe hij onderwijs ziet en vormgeeft als een dans. Michiel liet in zijn brief iets zien over het belang van een ritueel. Eveline en Leone reageerden daar weer op. Hieronder lees je de briefwisselingen terug.

KOEN AAN MICHIEL, LEONE en EVELINE

Ik wil jullie vandaag twee nauw verbonden ervaringen schetsen uit een proces dat ik momenteel doormaak met een groep studenten. Twee ervaringen, die voor mij heel tastbaar maken dat 'de reis van het individu' en 'de reis van de groep' nauw verweven zijn, en dat in die verwevenheid de pedagogische opgave oplicht. Deze groep studenten - 9 om precies te zijn - hebben het dappere initiatief genomen om een zogenaamde 'tailor made course' te maken. Een cursus op maat.

Bij mij aan de faculteit Geowetenschappen aan de Universiteit Utrecht moeten masterstudenten een deel van hun studiepunten halen uit keuzevakken. Maar in plaats van te kiezen voor een vak dat de Universiteit aanbiedt, hebben ze - al weten veel studenten en docenten dat niet! - de vrijheid om zelf iets op te zetten. Maar, ze moeten dan wel zelf een docent vinden die hun plannen goedkeurt en als supervisor wil optreden.

En zo gebeurde het dat vlak voor de zomervakantie een groep studenten aan mijn deur klopte met een al heel ver ontwikkelde cursus over *degrowth futures* met een heel vernieuwende pedagogische aanpak. Of ik samen met een collega hun supervisor wilde zijn. Tuurlijk wilde ik dat, hoe vet is dit! Uiteindelijk werd ik in overleg benoemd tot hun 'processupervisor', wat wil zeggen dat ik ze tweewekelijks ontmoet om samen betekenis en richting te geven aan wat ze tegenkomen in hun groepsproces.

Ervaring 1: Wat betekent het om student te zijn?

In mijn eerste sessie met deze studenten waren we geëindigd met een korte beschouwing over hoe ze door middel van deze cursus bezig zijn met het afleren en her-leren van wat het betekent om student te zijn. Anders dan ze gewend zijn, voeren ze hier volop regie over hun eigen ontwikkeling. Daar komt nogal wat bij kijken! In sessie nummer twee besloot ik daar dieper op in te gaan. Dit is wat we deden: we zetten alle tafels opzij en ik splitste de kamer in twee kanten. Ik introduceerde de kanten: de ene kant is waar we onderzoeken wat we afleren - de aannames, houdingen, patronen, ambities die ze aan het loslaten zijn - en de andere kant is waar we onderzoeken wat er in de plaats daarvan aan het ontstaan is.

Ik heb toen alle studenten gevraagd om bij mij te komen staan in 'de ruimte van het afleren', zich daar te aarden en te gaan voelen wat er naar boven komt. Toen nodigde ik ze uit om popcornstijl - '*pop when you're hot*' - te delen wat er in ze opkwam en naar de andere kant van de ruimte te lopen zodra ze ervoeren dat alles wel was gezegd. Toen iedereen aan de andere kant was, liep ik daar ook naar toe en herhaalden we hetzelfde proces in de 'ruimte van emergentie'. Nadat alles van beide kanten was gezegd, gingen we zitten en verzamelden inzichten, gevolgd door een paar minuten in stilte schrijven.

Er werd veel gezegd tijdens deze oefening, maar één ding bleef me achteraf het sterkst bij. Tijdens de oefening articuleerden de studenten namelijk zowel een herwaardering van hun eigen individualiteit als student als van de waarde van de groep die ze samen vormen. Om met dat laatste te beginnen, deelden ze dat ze afleren om leren te zien als een puur individueel proces; er is ook een 'wij' dat leert en zichzelf organiseert! En ze begonnen zowel de moeilijkheid hiervan te articuleren - want onvermijdelijk ontstaat er weerstand in de groep en lopen ze tegen verschillen in verwachtingen en commitment aan - als de enorme meerwaarde om samen een geheel te vormen. Nooit eerder hadden ze zoveel intimiteit, plezier en energie met hun klasgenoten ervaren en ze bemerkten een gedeeld verantwoordelijkheidsgevoel om hun reis als groep richting en betekenis te geven.

Maar in deze focus op het groepsproces begonnen ze ook te praten over een ander soort ruimte die ontstond voor ieders individualiteit. Een student merkte op zich steeds bewuster te worden van haar persoonlijke grenzen, een ander begon over het ontdekken en inbrengen van persoonlijke kwaliteiten, passies, leervragen. Het gevoel begon te ontstaan dat je in deze groep wordt opgeroepen om oprecht mee te doen, jezelf te laten zien, te leren 'wat jij te leren hebt' en je af te vragen 'wie ben ik in deze groep - en wat vraagt deze groep nu juist van mij?'.

Terwijl we inzichten verzamelden, deelde ik dat ik dit patroon zag, en om mij heen uitten de studenten hun instemming op de inmiddels door hen volledig geïnternaliseerde wijze: ze wapperden met hun handen zoals in doventaal wordt geapplaudiseerd.

Hoe interessant. Blijkbaar is de kwaliteit van deze op maat gemaakte cursus zodanig dat in de betrokkenheid bij de groep ruimte ontstaat voor zelfontdekking en authentieke bijdrage. Voor mij sterkt deze ervaring me in het poneren van de volgende stelling: het is alleen wanneer individualiteit en gemeenschap uit elkaar oplichten en bij elkaar terugkomen - als een immer doorgaande vormingsdans - dat diepe betekenis en vreugde zich volop manifesteren. Die dans uitnodigen, dat is voor mij de pedagogische opgave bij uitstek.

Ervaring 2: Als groep in de wereld

Maar de 'wij' die deze groep vormt is natuurlijk nog relatief heel klein. Is in zichzelf weer een 'ik' in een groter 'wij'. Dit wordt tastbaar in de eindopdracht die deze studenten zichzelf hebben opgelegd: een '*degrowth futures exhibition*' in cultureel centrum Parnassios waarin ze hun toekomstbeelden op creatieve wijze delen en aanwezigen uitnodigen om in het gesprek te stappen.

Twee weken na de zojuist beschreven sessie deed ik een hele ochtend mee met het programma van de studenten, gevolgd door wederom een groepsreflectie sessie met mij in de lead. Gedurende de ochtend werd steeds duidelijker - en dat werd het hoofdthema van de reflectiesessie - dat de groep een druk ervaarde. Een druk om een product af te leveren - de exhibitie - van hoge kwaliteit en zeer positief ontvangen en beoordeeld. Opeens speelde tijdsdruk en 'een beoordelende blik van buiten' een grote rol. Lukt het deze groep - zo vroeg ik me af - om diezelfde ervaring van 'geroepen zijn een oprechte bijdrage aan de groep te leveren' ook te ervaren in hun 'gesprek met de samenleving'? Lukt het om ze zo weg te laten lopen van hun exhibitie dat ze zeggen: 'poeh, er kon een hoop beter, maar we hebben ons

intiem verbonden gevoeld met de wereld en onze bezoekers en we hebben het toch maar mooi aangedurfd om een oprecht verhaal te vertellen!' Of dat gaat lukken, dat gaan we zien.

Op het moment van schrijven ligt de exhibitie nog twee weken in de toekomst. Maar toen ik aan het eind van die ochtend weer bij de studenten wegliep stonden ze in elk geval in een bezielde creatiestand. Ik had het idee dat even samen stilstaan bij waar ze tegenaan lopen, en daar samen betekenis aan proberen te geven, ze had geholpen en moed had gegeven.

Tot zover voor nu, zoals altijd uitkijkend naar wat gaat ontstaan...

Koen

LEONE AAN KOEN

Beste Koen,

Dank voor je mooie brief.

Wat gaaf dat studenten jou benaderden met dit initiatief. Ik kan me voorstellen dat het niet alleen voor hen maar ook voor jou een prachtig onderzoek en veel leerervaringen oplevert. Het eerste dat me raakt is dat veel studenten en docenten niet weten dat ze de vrijheid hebben zelf iets op te zetten. Wat jammer, waarom weten ze dit niet? Willen ze het wel weten, is er eigenlijk behoefte aan? Is het niet kennen van je eigen vrijheid ook een vorm van onvrijheid?

Wat een mooie vorm heb je gekozen om het 'afleren en her-leren' en 'dat wat aan het ontstaan is' te verkennen en te delen. Waren dit eigenlijk ook de woorden waar zij zelf de vorige sessie mee gekomen waren?

Het doet me denken aan het 'ontscholen' waar op democratische scholen en soms ook Agora-scholen over gesproken wordt. Patronen doorbreken, loskomen van verwachtingen en druk, maar ook weer op zoek naar de eigen motor. Leren we kinderen en studenten dan echt verkeerde dingen, richten we schade aan? Of is het meer dat we vaak niet genoeg doen om de intrinsieke motivatie aan te spreken en kinderen en studenten te leren regie te nemen? Zelf heb ik wel het gevoel nog steeds bezig te zijn met afleren en her-leren van (disfunctionele) patronen die ik in mijn onderwijs carrière ontwikkeld heb, tot aan mijn promotie aan toe.

Bij een zwemtraining kort geleden, werd ik me bewust van een helaas nog zeldzaam moment: ik was oprecht blij iets fout te doen dat leerbaar is. Ik kan me nog ontwikkelen in het zwemmen, want ik mis nog veel techniek. Ik heb daar zin in, al blijft het eng om commentaar te krijgen en geobserveerd te worden terwijl ik worstel met het water. Ik blijf ploeteren, niet om te presteren, maar omdat ik commitment voel aan mijn eigen leerproces.

Dat is nog steeds een individueel proces. Samen lerend zijn is een andere uitdaging. Wel ken ik de energie, het plezier en de intimiteit van het samen ergens aan werken. Uit allerlei onderzoek blijkt ook dat samen iets doen en maken verbinding creëert, groepen dichter bij elkaar kan brengen en bijdraagt aan het leren in leergemeenschappen.

Mooi om de lezen dat de studenten zich opgeroepen voelden om oprecht mee te doen en jezelf te laten zien. Toch schuurt het daar voor mij ook altijd een beetje. Is het echt een open uitnodiging, of is het ook een plicht, om misschien meer of iets anders van jezelf te laten zien dan je op dat moment kunt of wilt? Ik herken wel dat individualiteit altijd ontstaat in relatie tot iets anders. Je kunt jezelf ervaren in het contact, de vergelijking, de feedback die je ontvangt.

Ik moet nog even kauwen op je stelling: "Het is alleen wanneer individualiteit en gemeenschap uit elkaar oplichten en bij elkaar terugkomen - als een immer doorgaande vormingsdans - dat diepe betekenis en vreugde zich volop manifesteren."

Je concludeert ook dat ruimte voor zelfontdekking een kwaliteit is van deze op maat gemaakte cursus. Zou iets dergelijks niet ook bij andere cursussen of opdrachten (kunnen) ontstaan? Wat is daar dan voor nodig? Welke kwaliteiten heeft deze opdracht dat dit kan ontstaan? Ik lees in ieder geval zelf regie voeren en betrokkenheid bij de groep.

Je tweede ervaring geeft een interessant nieuw perspectief. De druk die ontstaat wanneer je dat wat je zelf of samen creëert aan de wereld gaat laten zien. Ze hebben zichzelf die opdracht opgelegd. Waar kwam dat idee vandaan? Was het al een soort interne druk of norm dat hun project pas geslaagd was als ze een product af zouden leveren? Hebben ze ergens ook juist behoefte aan die vorm van druk, om te voelen dat er iets op het spel staat, dat ze daadwerkelijk een bijdrage moeten leveren?

Ik ben benieuwd wat het gesprek hierover met ze gedaan heeft, of het ze lukt om ernaar te kijken als een manier om zich te verbinden met de wereld, maar vooral ook of dat tot een ander gevoel en misschien ook ander handelen leidt. Maken ze ruimte voor de dialoog tijdens zo'n exhibitie? Hoe nodig je de samenleving uit om ook uit het beoordelen te stappen? Zouden ze teleurgesteld zijn als er geen reacties komen van het publiek? Misschien wil je loskomen van het presteren, maar je wilt toch ook iets in beweging zetten bij de ander, inderdaad die verbinding aangaan. Waaraan merk je dan of dat gelukt is? Inmiddels is de exhibitie geweest, dus ik ben heel benieuwd wat jij en de studenten daar hebben ervaren.

Wat me tot slot opvalt is dat vreugde en betekenis een belangrijke rol spelen in je verhaal. Het gaat over de energie waarmee studenten ergens mee bezig zijn. Wat de inhoud van hun project precies behelst, en of het van betekenis is voor *degrowth* bijvoorbeeld, komt eigenlijk niet ter sprake. Vind je ook dat het daar nu niet over zou moeten gaan, gezien je voorzichtigheid met impact maken? Staat het floreren van de student op dit moment voorop, vanuit het vertrouwen dat daarin ontwikkeling plaatsvindt?

Ik kijk uit naar ons verdere gesprek!

Hartelijke groet,
Leone

MICHIEL aan KOEN

Wilsum, 21 oktober 2022

Beste Koen,

Bij het lezen van *'Art as experience'* van de filosoof en pedagoog John Dewey werd ik geraakt door zijn waarneming over wat ik de verdwijning van het ritueel zou willen noemen. In de opening van zijn boek beschrijft hij hoe de kunsten in de vorm van samenkomsten, voorstellingen en ambachtelijk gemaakte voorwerpen en vaardigheden uit ons dagelijks leven zijn verdwenen en terecht zijn gekomen op podia en in musea. De verwondering raakt verder van ons verwijderd. Dewey ziet dat daarmee ook de wederkerige relatie die wij met de ander en het andere onderhouden onder druk staat. Dat waar we aandacht, tijd en moeite aan willen besteden is onder gebracht in galleries en indrukwekkende instituten. Wanneer zingen we nog samen in de huiskamer? Wanneer maken we in de late avonduren nog iets voor iemand?

De inzichten van Dewey zijn in mijn ogen nog zeer actueel. De gevolgen van het verdwijnen van het rituele karakter dat zo kenmerkend is voor de kunsten zien we maatschappelijk terug in bijvoorbeeld het groeiend gevoel van eenzaamheid, de afstand tot de natuur en het gemak waarmee we ons ontdoen van spullen die we niet meer willen hebben.

Ook in het onderwijs zie ik het verdwijnen van het 'rituele' terug in de snelheid waarmee het curriculum moet worden aangeboden en het accent op effectiviteit en meetbaarheid. Ondanks alle inspanningen van leerkrachten staat het schenken van aandacht, het nemen van tijd en het doen van moeite onder druk. En juist die kwaliteiten kunnen we oefenen met rituelen, verhalen en de kunsten. De verdwijning ervan staat in mijn ogen op gespannen voet met de pedagogische opdracht om in het onderwijs mogelijkheden te scheppen waarbij het kind de dialoog met de wereld kan oefenen.

Tijdens de Master Kunsteducatie aan ArteZ heb ik om die reden het begrip 'onderwijsrituelen' ontwikkeld. En misschien is het, voordat ik verder ga, goed om te weten wat ik met een 'onderwijsritueel' bedoel en hoe die zou kunnen bijdragen aan het versterken van de wederkerige relatie van het individu met de ander en het andere zou kunnen versterken.

In mijn onderzoek voor de Master heb ik kennis over rituelen ingezet om de onderwijspraktijk waarin we trachten om kinderen in verbinding met de wereld willen brengen te versterken. Rituelen kunnen namelijk worden gezien als momenten waarop we

die verbinding met de ander en het andere vieren, duiden en oefenen. Tijdens rituelen wordt er aandacht gegeven, tijd genomen en moeite gedaan om de relatie tussen het individu en het collectief of de wereld te versterken. Verhalen en de kunsten spelen daarin vaak een centrale rol.

Een 'Onderwijsritueel', zoals ik het heb proberen te omschrijven, kun je zien als een serie op elkaar afgestemde handelingen rondom een bepaald onderwerp die je als leerkracht met de kinderen onderneemt met als doel de kinderen uit te nodigen aandacht te schenken, tijd te nemen en moeite te doen. Mijn idee is dat er dan een oefenruimte ontstaat waarin het kind kan ervaren dat het de wereld kan begrijpen maar ook dat het kind gegrepen kan worden door de wereld. Een moment waarop het kind niet alleen iets te zeggen heeft over de wereld maar dat het ook leert luisteren naar wat de wereld het kind te zeggen heeft. Het is als het ware een poging om de dialoog en subjectificatie zoals Biesta het noemt, handen en voeten te geven.

Voor de kinderen uit een groep 7 van een Zwolse school had ik een aantal willekeurige pagina's uit kinderen boeken gekopieerd. Elk kind kreeg een gekopieerde pagina. Aan het begin van dit 'onderwijsritueel' zag je dat de kinderen zich afvroegen wat ze met het papiertje moesten doen, het had weinig waarde voor ze. De tekst begon zomaar ergens en was ook opeens afgelopen. Ter introductie vertelde ik ze over poëzie als het toveren met woorden, de rol van toeval en experiment en het zoeken naar de essentie van een gevoel. En dat met het maken van een gedicht ook gespeeld mag worden met de taalregels zoals ze die hadden geleerd. Na een paar voorbeelden van korte gedichten gaf ik ze de opdracht om uit de tekst op de willekeurige pagina een gedicht te toveren door alle overbodige tekst weg te strepen. De zogenaamde *black-out poetry*.

De aandacht van de kinderen werd gewekt door de bijzondere taal in de gedichtjes die ik voordroeg. Het zoeken naar de woorden en het ontdekken van wat het willekeurige papier voor ze verborg vroeg tijd. De kinderen moesten op verschillende manieren moeite doen: de een verloor het overzicht in alle woorden op het papier, de ander vond het moeilijk om in het spel met de woorden de taalregels los te laten en weer een ander had moeite zich over te geven aan het toeval dat gepaard ging met deze opdracht. En zoals Biesta het schetst *onderbrak ik, vertraagde ik en ondersteunde en voedde ik* de kinderen om in dialoog te gaan met het papier en de taal.

Uiteindelijk had iedereen een gedichtje tevoorschijn getoverd en vroeg ik enkele kinderen om hun gedichtje voor te dragen. Er werd ademloos, verwonderd en eerbiedig geluisterd naar de grappige, absurde en ontroerende gedichtjes.

Aan het einde van de les verdwenen de papieren niet in de papierbak, maar in de tas. Door aandacht te schenken, tijd te nemen en moeite te doen was er een verbinding ontstaan tussen het kind en het papier. Het was hún papier, hún kunstwerkje geworden dat ze graag thuis wilde laten zien. Ze werden net alleen verwonderd door de gedichtjes, ze hadden zelf de wereld een beetje verwonderd.

Beste Koen, op welke manier heb jij de wereld wel eens verwonderd zien worden? Hoe gebeurde dat en wat ging eraan vooraf?

Vriendelijke groet,

Michiel

LEONE AAN MICHIEL

Beste Michiel,

Dank voor je mooie brief. Het eerste dat me daarin raakte is dat je schrijft dat de verwondering verder van ons verwijderd raakt. Ik vind het altijd lastig om te beoordelen of iets erger is dan vroeger, maar ik herken wel de afstand tot kunst die in een museum is geplaatst. De kunst die ik 'van dichtbij' ervaar, raakt me zoveel meer, ook als de kwaliteit in bepaalde ogen misschien minder is. Het is een kleine presentatie op Buitenkunst, een lied gezongen door een familielid, een plotseling kunstwerk op straat, dat verwondert en liefde voor de mens oproept.

Wanneer maken we in de late avonduren nog iets voor iemand? Het is wat mijn moeder eindelijk deed en nog steeds doet, waarin ze haar liefde voor anderen en de wereld tentoonspreidt. De zelfgemaakte kaarten, kleding, of slingers getuigen van aandacht en moeite. Nóg meer aandacht, tijd en moeite zorgt echter niet altijd voor meer verbinding: het kan jezelf of de relatie ook onder druk zetten.

Kunst is een bron van verwondering en een 'kunstenaarsgeest' kan het onderwijs veel brengen. Toch zit het rituele karakter dat je beschrijft in veel meer. Mooi hoe je schrijft dat je via rituelen de verbinding met de ander kunt vieren, duiden en oefenen. Hoe kun je dat dus allemaal vormgeven? Deze woorden, net als aandacht schenken, tijd nemen en moeite doen, ontdoen het rituele van de spirituele lading. Ze geven het iets aards. Ik zie mijn vader voor zich die zijn volkstuin tot bloei brengt.

Mooi hoe je de pedagogische opdracht omschrijft als het scheppen van mogelijkheden voor de dialoog van het kind met de wereld. Uiteindelijk voert een kind die zelf, maar je kunt er wel deel van uitmaken. Als een vertaler, bemiddelaar, gids, etc. Dat betekent oog hebben voor het kind, de wereld, én de relatie. Wat heeft het kind nodig om in dialoog te komen en te blijven? Wat is er in die wereld dat het kind kan ondersteunen of juist in de weg staat?

Luisteren naar wat de wereld te zeggen heeft... Dat zouden we wel wat meer mogen doen. Ik hecht veel waarde aan de stem van de leerling en zelfontdekkend leren, maar zie ook de waarde van onderwijs waarin je iets 'gegeven' krijgt, waar je misschien niet om gevraagd hebt of niet naar op zoek was. Kan het kind zich openen voor de wereld en hoe draag je daar als pedagoog aan bij?

Naar aanleiding van ons gesprek deelde ik hier eerder al iets over met collega's. We willen allemaal grip krijgen op de wereld, deze begrijpen, maar het is ook zo waardevol om door de

wereld 'gegrepen' te worden: dat iets je overkomt, je raakt, je 'onderbreekt' of hoe je het dan ook wilt noemen. Hier wordt soms op een haast religieuze wijze over gesproken, als een soort 'openbaring', waar ik ongemak bij ervaar. Maar ik mis soms wel het open staan voor zaken die we niet begrijpen, door schoonheid geraakt kunnen worden, of stil kunnen staan bij wat pijn doet, waar we geen woorden voor hebben. Daar kunnen rituelen en kunst behulpzaam zijn, om anders te kijken en vormen te vinden.

Jouw vorm van de *black-out poetry* deed kinderen verwonderd staan van hun eigen werk, én dat van anderen, doordat ze allemaal iets anders ontdekten. Ik krijg gelijk ook zin zo'n gedichtje te maken.

In de nieuwsbrief voor collega's deelde ik ook onderstaand gedicht, dat alweer vijf jaar geleden in mij opkwam onder het hardlopen.

"Waar is dat dan goed voor?" vraagt de jongen aan zijn vader, terwijl ze kijken hoe ik hen voorbij ren. Ik weet niet of het over mij gaat, maar de zo bekende vraag blijft nog even hangen... Tja, waarvoor? Ik geloof voor mij.

„Probeer van zoveel mogelijk, zoveel mogelijk te houden” zegt Jan Warndorff (NRC, 4 augustus 2017). Dat lukt me aardig, wanneer ik drie uur lang door het Groene Hart ren. Ik hou van de voorbijgangers, die me bemoedigend of hoofdschuddend toeknikken. Van de blikken van verstandhouding met medesporters. De toeristen, die vanonder een paraplu foto's maken van de molen waar ik bijna achteloos aan voorbij liep.

Ik hou van de zachte regen, die het zweet van mijn gezicht spoelt. Van de stilte en de warme damp die uit het asfalt stijgt als de bui voorbij is. De explosie van kleuren, waar tussen de snelwegen honderden veldbloemen opduiken.

Ik hou van de vele tinten groen en grijs, die de Hollandse polders en luchten vormen. Van de bootjes in de jachthaven, die geduldig wachten tot de zomer weer losbarst. De kroegbaas, die zijn tafeltjes nog maar eens droog veegt.

Ik hou van mijn benen, die me al die kilometers dragen. Van de gedachten, waar ik zomaar tegenaan loop, of eventjes van weg kan lopen. Mijn hart dat het bloed door mijn aderen pompt en net iets harder klopt voor alles om mij heen.

Ik hou van het kind dat een vraag stelt die zo moeilijk en eenvoudig tegelijk is.

Het is een illustratie van hoe ik mij zelf juist in het sporten verbonden voel met de wereld. Misschien heeft dat ook wel te maken met de drie aspecten van rituelen die jij benoemt. Ik neem de tijd om naar buiten te gaan, doe fysiek moeite en schenk aandacht aan mijn bewegingen én mijn omgeving. Natuurlijk kun je het ook zien als blindelings ergens aan voorbij rennen of ergens voor wegrennen... Ik ben benieuwd hoe jij dat ziet.

En kijk uit naar ons verdere gesprek!

Hartelijke groet,

Leone

KOEN AAN MICHIEL, LEONE en EVELINE

Beste Michiel, Leone en Eveline,

Met veel plezier heb ik Michiels brief over onderwijsrituelen gelezen.

Ik vind zijn beschrijving van een ritueel als 'momenten waarop we de verbinding met de ander en het andere vieren, duiden en oefenen' en van een onderwijsritueel als 'een serie op elkaar afgestemde handelingen rondom een bepaald onderwerp die je als leerkracht met de kinderen onderneemt met als doel de kinderen uit te nodigen aandacht te schenken, tijd te nemen en moeite te doen' treffend.

Terwijl ik las zongen er al wat ervaringen en thema's door mij heen, voortkomend uit onderwijs van de afgelopen week. Eens kijken hoe dat in deze brief samen gaat komen!

Ik wil jullie graag één specifieke sessie voorleggen die ik vorige week vrijdag begeleidde, ik ben benieuwd of jullie daar ook het karakter van een onderwijsritueel in herkennen. Ik denk van wel;). Ik beschrijf de sessie kort, en kom dan met twee reflecties die bij mij werden opgeroepen.

Vorige week vrijdag was de eerste bijeenkomst van een onderwijsexperiment dat de titel 'Coalitie van Hoop' draagt. In dit experiment komen 6 2e jaars master studenten en 4 'professionals' in een reeks bijeenkomsten samen om met elkaar 'het goede leven voorbij de klimaatcrisis' te verkennen. De experimentele pedagogiek die hierin centraal staat is gestoeld op de aanname dat antwoorden zich in de oprechte ontmoeting tussen zoekende mensen aandienen. Kennis en betekenisgeving, in andere woorden, niet als iets dat we moeten ontvangen van of delven uit een externe autoriteit, maar als iets levends dat zich aandient wanneer we goed leren luisteren naar ons leven en met elkaar in dialoog treden.

Mijn opgave als pedagoog in dit geval: het mogelijk maken en faciliteren van de ontmoeting. De manier waarop ik dat in deze sessie deed, heeft denk ik een sterk ritueel karakter. Hier een inkijkje in de stappen:

- (1) Met alle deelnemers begon ik vooraf een relatie op te bouwen, door ze individueel te spreken over drijfveren, ervaringen, levende vragen, enzovoort.
- (2) Ter voorbereiding op de eerste bijeenkomst gaf ik drie voorbereidingsopdrachten. De eerste was om een tekstje van zo'n 200 woorden te schrijven startend met de zin '*when I become silent, and try to listen carefully how a post-fossil future is calling me, this is what I hear:...*'. De tweede was om een inspiratiebron mee te nemen die resoneert met het geschreven tekstje. De derde was om een audiobestandje

te maken met een kort verhaal over een persoonlijke ervaring waarin 'de toekomst' zich manifesteerde in het hier en nu. Het tekstje en het audiobestand stuurde ze allen vooraf naar mij op, de inspiratiebron namen ze zelf mee naar de bijeenkomst.

- (3) Toen ze aankwamen vorige week vrijdag had ik de ruimte waarin we zaten omgetoverd tot een bescheiden museum. Een zithoek met koptelefoons waarin de verhalen in een loop afgespeeld worden. Een groot raam met daarop A4-tjes met ieders 200 woorden. Een inspiratietafel waarop ieder meegebrachte inspiratiebronnen neerlegde. Ruimte om rond te lopen. Een rustig muzikje op de achtergrond. Koffie, thee en koek in de hoek.
- (4) Het gros van de bijeenkomst bestond uit twee delen. Een eerste deel waarin ik ze uitnodigde het museum te bezoeken. Daar namen we zeker anderhalf uur de tijd voor. Deels waren mensen in gesprek met de bronnen, en deels ontstonden daaromheen gesprekjes met elkaar. Het tweede deel bestond uit een aandachtig nagesprek, vanuit de vraag: 'wat heeft je geraakt in het museumbezoek, en welk licht schijnt dit op het post-fossiele goede leven?'. We zaten in een cirkel en in het midden verzamelden we op oversized post-its de oogst.
- (5) Achteraf nam ik de tijd om - mezelf dwingend zo dicht mogelijk bij de woorden van het gesprek te blijven - een samenvatting te maken en terug te geven aan de groep, zo van 'dit is ons startpunt'.

Nu, er zijn twee reflecties die ik wil delen, ik ben benieuwd wat die bij jullie oproepen.

De vorm vertelt een verhaal

Steeds sterker merk ik dat voor mij een uitgangspunt wordt om vorm en inhoud met elkaar te laten resoneren, en ik vraag me af of dat wellicht een kenmerkende eigenschap van een ritueel is. Dat een ritueel iets is waarin de boodschap in de vorm vevat ligt, waarin de vorm tot je spreekt. In het geval van de hierboven beschreven bijeenkomst: het hele design hier roept 'jouw levenservaring doet ertoe, breng het in gesprek!'. De moeite en aandacht die zit in het samen maken van een museum maakt de 'stories of our lives' tot iets dat er toe doet. Interessant om te merken, was ook dat de vorm in hoge mate vloeibaar was. De uitnodiging die misschien wel het sterkst uit de werken in het museum sprak, was om te vertragen en meer aandacht te schenken. En jawel, samen besloten we om ruim de tijd te nemen voor het museumbezoek en het nagesprek had een kalm, vaak zelfs traag karakter.

Was de inhoud van het museum heel anders geweest, dan had de vorm zich ongetwijfeld ook anders geplooid! Vorm en inhoud, dus, communiceren met elkaar en kunnen elkaar versterken. Hier ligt een belangrijke orchestrerende taak voor de docent/pedagoog!

Mijn gemoed kleurt het proces ... en dat mag er zijn

Tegelijk vraag ik me af in hoeverre het de inhoud van de werken in het museum - gemaakt door de deelnemende studenten en professional - of mijn eigen gemoedstoestand was die de vorm van de bijeenkomst kleurde.

Ik was in de week van die bijeenkomst namelijk nogal met mezelf aan het worstelen. Ik sliep

slecht, was moe, voelde me niet in mijn kracht, en was in verwarring. Mijn ervaring is dat dit bij het leven hoort en dat deze ervaringen - mits ze natuurlijk niet structureel worden - essentieel zijn in processen van leren en ontwikkelen. Ze dwingen me om bij mezelf te rade te gaan en de les te leren die ik op dat moment te leren heb. Maar hoe breng je dergelijke gemoedstoestanden je onderwijs in?

Ik vind het interessant om te merken dat zo'n ritueel - het samen maken, bezoeken, en nabespreken van een museum - zo'n sterke werking had dat mijn gemoedstoestand er iets minder toe deed. Ik kon me een beetje door de vorm mee laten nemen, het gaf een soort 'holding' voor mijn gemoedstoestand en dat ervaarde ik zelfs een beetje therapeutisch. De vorm nodigde me uit om mezelf mee te nemen, maar ook om mezelf los te laten, me open te stellen. En ja - als ik de sessie op een andere dag had begeleid is de kans groot dat met name het nagesprek energiever en scherper was geweest. Maar hoe erg is dat? Ik had me bij de check-in kwetsbaar opgesteld door iets (maar zeker niet alles) te delen over hoe ik me voelde en tijdens het nagesprek merkte ik dat mijn collega Kelly hier en daar wat insprong om iets meer energie in het gesprek te brengen. En bovendien, achteraf kreeg ik van meerdere mensen te horen hoe fijn ze het eigenlijk hadden gevonden dat de sessie een kalm karakter had - ik was niet de enige die moe was. Tuurlijk, als docent/begeleider is het je taak om verbinding te maken met wat de groep nodig heeft en daar op in te spelen. Maar daarin hoef je jezelf niet buiten spel te zetten. Je eigen kwetsbaarheid mag er ook zijn, je mag ook wat controle loslaten en vertrouwen op de groep, en dikke kans dat wat je zelf voelt de anderen ook niet vreemd is.

Tot zover, in gesprek komen we weer verder!

Koen

MICHIEL aan KOEN, EVELINE en LEONE,

Beste Koen, Eveline en Leone,

Dank, Koen, voor het delen van je nauw verbonden ervaringen met je studenten! Ik ben heel benieuwd hoe hun proces naar de exhibitie is verlopen en hoe ze hun gesprek met de grote buitenwereld hebben ervaren.

Je spreekt in je brief over 'de uitnodiging tot een immer doorgaande dans van het individu met de gemeenschap'. Je zult begrijpen ik die uitnodiging tot dans in mijn eigen pedagogische werk sterk herken.

In jouw metafoor van de dans lees ik een pedagogische intentie waarin begrippen als dialoog, resonantie, verstrengeling en wederkerigheid samenkomen. Het lijkt me een mooie metafoor om in mijn antwoord op jouw brief te reflecteren op enkele recente ervaringen op persoonlijk en professioneel gebied.

De vraag die de metafoor vanuit mijn eigen werk en onderzoek oproept is: kunnen we de student of het kind ook uitnodigen tot een dans met de niet-mens, het andere? Kunnen we dansen met de tijd, een plek, voorwerpen, de natuur, verhalen, symbolen of handelingen? Bij deze enkele overdenkingen die ik graag met je zou willen delen.

Kunnen we dansen met de tijd? Hoe ziet dat er dan uit? Hoe kunnen we de tijd als partner in onze dans soms leiden en dan weer volgen? Kunnen we de tijd verrassen en laten schitteren? Kunnen we met de tijd dansen in een bepaalde stijl of vanuit een traditie?

Mijn dochter heeft voor de zomer haar middelbareschooldiploma gehaald en is sindsdien veel op reis en aan het werk. Het is prachtig om zoveel groei en levenszin te zien! Maar de opvoeding komt daarmee in een nieuwe fase terecht. Het maakt het verstrijken van de tijd heel voelbaar. De tijd leidt mij en ik lijd een beetje aan de tijd in deze periode. Tegelijkertijd ervaar ik een herleving van mijn eigen studententijd omdat ik nu weer meer tijd voor mezelf heb en ook ik, net als mijn dochter, opnieuw de mogelijkheid krijg om nieuwe dingen op te pakken en mezelf anders te leren kennen. Op die momenten leid ik de tijd en lijd ik wat minder aan het verstrijken van de tijd.

In mijn soms melancholische overpeinzingen helpt een oud verhaal. Het verhaal van Chronos en Kairos. De twee goden uit de Griekse Oudheid die verbonden zijn met de tijd. De eerste staat voor de chronologisch en de ritmisch wegtikkende seconden, uren, dagen. En Kairos is verbonden met het moment, de beleefde ervaring van de eeuwigheid in een enkele seconde. De twee tijd-kwaliteiten geven mij dan troost en verlichting. Ze geven woorden en beelden aan mijn dans met de tijd. Op elk moment is het mogelijk dat het verleden en de toekomst samenvallen in een eeuwigdurende seconde.

De tweede dans die ik zou willen uitlichten is die met het materiaal. Nog niet zo lang geleden gaf ik een training over creativiteit aan een groep leerkrachten uit het basisonderwijs. Ik vroeg ze om in een groepje van vier op basis van een aantal voorbeelden een vliegtuig te ontwerpen. Ik had bamboestokken, touw, tape en plastic voor ze klaargelegd om daarna de machine te gaan bouwen. In de schetsen waren de leerkrachten vrij om te bedenken hoe ze hun vliegtuig wilde vormgeven. Maar op het moment dat ze hun ideeën moesten gaan bouwen met het beschikbare materiaal ontstonden er heel interessante processen.

Drie van de vier groepjes vormden enthousiast en behendig hun papieren ideeën om in de dans met het materiaal dat recht, stug en weerbarstig was. Er was echter ook een groepje dat volledig blokkeerde omdat ze zich beseften dat de ronde vormen in hun ontwerp nooit te realiseren waren met de rechte bamboestokken. De muziek verstomde en de dansers stonden stil. Hier werd heel erg duidelijk hoe bij de ene groep de leiding van de dans werd genomen en bij de andere groep eerder sprake was van lijden dan van leiden.

Gelukkig konden we in de nabespreking met elkaar zien hoe juist dit pedagogische moment zichtbaar maakte wat kunstonderwijs op verschillende niveaus kan betekenen en wat het van ons leerkrachten vraagt om te blijven uitnodigen tot dans.

Het spel met de metafoor van de dans met verschillende vormen van het andere legt heel mooi bloot waar ons werk en ons onderzoek over gaat. Het gaat over leiden en volgen, plezier en weerstand, afstand en intimiteit, schenken en ontvangen, dialoog en wederkerigheid.

Het gaat over het scheppen van omstandigheden waarin dit wederkerige spel als het ware wordt uitgelokt, ontfutseld en spontaan kan ontstaan. Maar ook over het pedagogische werk van het *onderbreken, het vertragen, het ondersteunen en voeden* om het ontstane samenspel zo lang en harmonieus mogelijk te laten klinken.

En zojuist heeft de metafoor van de muziek zich als een tweede partner in mijn dans met de taal aangediend. Ook bij mijn schrijven over de tijd ontglipte mij een danspas met het verhaal over Chronos en Kairos als danspartner. Blijkbaar is het lastig je te houden bij slechts één enkele danspartner. Het benadrukt dat we voortdurend wisselen en tegelijkertijd met verschillende dansen bezig zijn.

Onze individualiteit is gelaagd en veranderlijk, gevoelens en gedachtes komen en gaan. En ook de buitenwereld met de ander, de tijd, de plaats, de voorwerpen, de natuur, de verhalen, de symbolen en de handelingen is een meerkleurige en complexe wereld waarin we steeds weer moeten openen, uitreiken, ontvangen, afstemmen, verwerken en schenken.

Binnenkort treffen wij elkaar om naar aanleiding van onze briefwisseling in gesprek te gaan. Ik kijk er enorm naar uit om de liefde en enthousiasme voor ons vak en onderzoek te delen en te kijken wat er verschijnt!

Michiel

EVELINE aan KOEN

Beste Koen,

"ik ben een monoliet,

ik ben de wetenschap

ik ben een man van 50 jaar

vandaag knipte ik een muis in twee

en die naaide ik toen weer aan elkaar

maar soms vanuit een hoek kijken mij dingen aan

vanuit de schaduw van de kathedraal

alles is een raadsel maar ik weet nog niet

in wat voor vorm en in welke taal"

(uit Smalfilm, Spinvis)

Het denken over de relatie tussen individu en groep, ik en wij, is denk ik al heel oud. Binnen het humanisme als levensbeschouwing staat precies deze relatie centraal, zie ook de titel van mijn proefschrift over humanistisch onderwijs: Leren zelf denken en samenleven. Een relatie die ook een spanning inhoudt. Wat bijzonder dat jij deze spanning tot onderwerp van je onderwijs maakt.

Het doet mij ook denken aan het volgende. In 2010 studeerde ik af aan de Universiteit voor Humanistiek op een filosofisch onderzoek naar zingeving. Daarvoor gebruikte ik het werk van de Franse filosoof Jean-Luc Nancy. In zijn denken staan individu en gemeenschap niet tegenover elkaar, maar wordt de gemeenschap gezien als iets dat bij voorbaat gegeven is, in de conditie van mede-zijn.

Filosofie magazine schrijft: Nancy's werk wordt gekenmerkt door het idee dat ieder mens van meet af aan is blootgesteld aan een vreemdheid of andersheid waar hij geen greep op heeft. Maar dit blootgesteld zijn, deze vreemdheid is wel constitutief voor elk zelf. We zijn zoals Heidegger al stelde, geworpen in de wereld, met al haar onbeheersbare materiele toevalligheden. In zijn werk '*La communauté desoeuvree*' - (de ontwerkte gemeenschap) betoogt Nancy dat een gemeenschap niet tot stand komt door eraan te werken (*oeuvrer*), maar voortvloeit uit een ongedwongen en ontwerkte neiging om samen te komen die door geen enkel ander doel dan zichzelf wordt gedreven.

Koen, in hoeverre sluit deze gedachtegang aan bij jouw denken en bij de manier waarop je er in je onderwijs vorm aan geeft? Ik ben heel benieuwd.

Groet, Eveline

EVELINE aan MICHIEL

Beste Michiel,

Onderwijs is een kwestie van geven

Van samen maken en beleven

Maar zelf betekenis leren geven, kan dat eigenlijk wel?

Gaan we dan niet voorbij, veel te snel

Aan dat wat zich aandient en verschijnt?

En dan ontvangen kan worden, al dan niet omlijnd?

Is een ritueel niet eigenlijk een gift?

Groeten, Sint & Piet

MICHIEL aan EVELINE

Beste Eveline,

Het is de week van de eerste Advent
Als jij Michiel dit lichtje zendt

Op deze grijze, grauwe novemberdag
Zorgt jouw berichtje voor een lach

Je bent in staat de wereld te verwonderen
Daar kan hij je alleen maar om bewonderen!

En al die vragen waar je Michiel mee vereerd
Vind je het goed dat hij daar nog even over mediteert?

Groeten,

Sint en Piet
